

Doch zur Funktion des Altenberger Altars stellt die Autorin, wie übrigens auch bei den vier anderen untersuchten Emporenaltären, aufgrund fehlender Chroniken für die mittelalterliche Zeit nur Vermutungen an: Dieser Altar lag beim Gottesdienst und beim privaten Beten im Blickpunkt. Während des Stundengebets wird man durch Ausrichtung und Verneigen auf diesen Altar innerlich Bezug genommen haben. Bei der Profeß könnte dieser Altar eine Rolle gespielt haben, falls hier die Profeßurkunde unterschrieben oder niedergelegt worden wäre.

Lobend sei hervorgehoben, daß die Dissertation eine Fülle von Quellen und Gesichtspunkten geschickt verarbeitet, daß sie übersichtlich gegliedert (was allerdings zu manchen Überschneidungen führt) und leicht zu lesen ist. Zwar wird auf die Emporenaltäre in den Prämonstratenserinnenklöstern Engelpfort (S. 133) und Wenau (S. 264) verwiesen, aber für die mittelalterliche Zeit bleibt zu hoffen, daß bei intensiver Durchsicht vorhandener Archivalien anderer Frauenklöster noch mehr Einzelheiten über die Funktion des Emporenaltars im Leben der Kloostergemeinschaft zu Tage treten dürften.

An der Abtei 4
D-W 4100 Duisburg 11

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

H. CLEVIS, *Nijmegen: Investigations into the Historical Topography and Development of the Lower Town between 1300 and 1500* (Diss. Utrecht 1990); tekst 227 blz. met foto's, tekeningen en diagrammen; appendix 71 blz.; en 16 grote, uitslaande kaarten. Samenvatting in het Nederlands, 7 blz.

De tekst is eerder bij gedeelten gepubliceerd in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, Amersfoort, 37 (1987) en 38 (1988).

Het micro-topografisch onderzoek van de middeleeuwse benedenstad aan de Waal is gebaseerd op historische data, ontleend aan stadsafbeeldingen en schepenprotocollen, en op archeologisch bodemonderzoek van 21 opgravingen in de jaren 1979-1985, verricht door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) te Amersfoort.

Een van de «putten», nr 08, betrof de Nonnenkerk, die gelegen was op de hoek van de Nonnenstraat en de Priemstraat, maar die samen met het conventgebouw in de tijd van de Reformatie bovengronds verdwenen was (N. BACKMUND, *Monasticon Praem.*, II (1957), p. 312: «omnia solo aequata»). Het kleine klooster ten noorden van de georiënteerde kerk werd niet opgegraven en ligt nu verborgen onder de geheel nieuwe stadswijk. De bevindingen van het onderzoek naar de Nonnenkerk zijn beschreven op de blz. 310-327 van de dissertatie, met verwijzing naar Appendix I en Kaart III.

Terwijl het klooster, oorspronkelijk van Augustijnse Regularissen en sinds 1344 aangesloten bij de Orde van Prémontré, oorkondelijk in

1249 wordt vermeld, blijkt nu uit het archeologisch onderzoek, met name uit de grafgraven, dat het eerste convent en zijn eerste, natuurstenen kerkje gebouwd moeten zijn in de laatste decennia van de 12de eeuw. Het kerkgebouw van beperkte afmeting (ca. 28 x 8 m) fungeerde in de 16de eeuw als begraaf-kerk en is met haar 150 begravingen in 50 graven (26 grafkuilen en 24 grafkelders) grondig onderzocht. De graven lagen parallel aan de oost-west as van de kerk en men werd begraven met het hoofd naar het westen. De gemetselde kelders waren van binnen meestal bepleisterd en 11 van de 24 kelders waren beschilderd met grote kruizen, al of niet omcirkeld, in rode of gele verf (zie Kaart III). Enkele grafzerken die er werden aangetroffen — de oudste met de sterfdatum 1228 — zijn overgebracht naar het stadsmuseum, de Commanderie van St Jan, waaronder de grootste en in renaissancestijl rijk versierde, nl. die van Antonius Fürstenberg, Norbertijner proost van Börglum († 1541?). Over deze zerk is door ons uitvoerig bericht in *Anal. Praem.* 56 (1980), blz. 299-301; afbeeldingen ervan vindt men in de dissertatie op blz. 325 en 327.

Een beoordeling van de methodiek-moderne-stijl met computergestuurde reconstructie van percelen en opstallen kan hier niet worden verwacht. Het blijft hier bij deze korte vermelding en verwijzing. Zij alleen nog gemeld, dat het archief van het Maria-Magdalenaklooster, omvattende 159 originele charters van 1249-1562, bewaard wordt in het Archief van de Abdij van Berne te Heeswijk-Dinther en dat de teksten ervan in regest zijn gebracht in: C.Th. KOKKE, *Voorlopige lijst van stukken betreffende het Nonnenklooster*, etc. (getypt, Nijmegen 1939). Deze oorkondelijke teksten, waarvan de oudsten bewerkt zijn door E. HARENBERG, e.a. in het *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326*, II (Den Haag 1984), werden ook bij het onderhavige onderzoek betrokken, maar leverden geen bruikbare gegevens op.

Abdij van Berne

Abdijstraat 49

NL-5473 AD Heeswijk-Dinther

H. VAN BAVEL, O. Praem.

AMIET (Abbé Robert), *Missels et bréviaires imprimés* (supplément aux catalogues de Weale et Bohatta). Propres des saints (édition princeps), par Robert Amiet. Paris, Éd. du CNRS, 1990. XVI + 623 pp.; 8° - 490 FF. (Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de recherches et d'histoire des textes).

Quand un prêtre s'intéresse à la bibliographie de la liturgie pendant un demi-siècle, il finit par faire imprimer, un jour, les résultats de ses patientes recherches ... et ce n'est pas rien! Outre les livres qu'il a produits sur la liturgie du val d'Aoste, celle du diocèse de Lyon, ou sur le culte liturgique de sainte Geneviève, l'abbé AMIET nous apporte aujourd'hui, comme le titre de l'ouvrage l'indique, un supplément à